

Wise Forbearance: A Dominant Theme in Imam Riḍā's (as) Model of Dealing with Ostentatious Officials

Mohammad Reza Anvari ¹

1. Assistant Professor of the Social Communication Department of the University of Religions and Religions. mr.anvari@urd.ac.ir & m_reza.anvari1358@yahoo.com

Article Info	Abstract
Article Type: Research Article	“Pretending” is a social harm that, although it is also felt in communications between ordinary people in society, recognizing pretense and correctly confronting a pretender who is in government positions is much more complex and difficult due to the various sources of power. In this article, pretense is considered as a “cultural-communicational harm” and the goal is to explain the pattern of Imam Reza’s confrontation with Ma’mun as a pretender who is in the highest ranks of the government. To achieve this pattern, the method of text hermeneutics with an “interrogative and author-centered” approach and content analysis were used to collect data from the narrations and life of Imam Reza and to analyze the data. By examining the lexical meaning of the word “tolerance” and carefully examining the narrations in this field and applying it to the life of Imam Reza, as well as analyzing the content of Imam Reza’s verbal and non-verbal actions, 44 basic themes, 6 organizing themes, and one comprehensive theme were obtained. “Foresightful tolerance”, “measurement in actions”, “exposing pretense while tolerating the pretense”, “benevolence and observing expediency”, “observing Islamic principles”, and “strict confrontation in case of ineffective tolerance” are 6 organizing themes that are placed under “wise tolerance” as a comprehensive theme. “wise tolerance” should be considered as a communication principle in confronting pretense. The wise attribute of the spirit is the governing tolerance in confronting the pretense. In fact, tolerance is done with the pretense person, not with his pretense. It is suggested that the model of confronting pretense agents in the current situation be the subject of another article and that by updating the model obtained from this article, the current model of confronting pretense can be drawn.
Article History:	
Received: December 10, 2024	
In Revised Form: May 12, 2025	
Accepted: May 14, 2025	
Published Online: August 03, 2026	
Keywords:	Imam Reza, tolerance, wise tolerance, pretense, pretentious, expediency.

Cite this The Author (s): Anvari, M (2026). Wise Forbearance: A Dominant Theme in Imam Riḍā's (as) Model of Dealing with Ostentatious Officials: Quarterly Scientific Journal of Farhang Razavi. Year 14, Issue 2, Summer 2026, Serial Number 54 – (63- 92)-
[DOI:10.22034/farzv.2025.493259.2052](https://doi.org/10.22034/farzv.2025.493259.2052)

Introduction

“Pretending” is one of the social harms and pretentious action is an action that the pretender displays by using language or behavior or a combination of both, which he does not believe in. This action is done with the motive of influence and with the intention of attracting the positive opinion of others, and the pretender creates a meaning on the surface that is contrary to what he has in mind. This action is accompanied by concealment and the main goal of the person behind his action is hidden and the main meaning of his action cannot be understood by the statement that the pretender expresses and by using the rules of the language, but rather understanding the depth of the meaning of the person's action is done by discovering the intention that the actor intends from his speech or behavior, which is accompanied by complexity and difficulty. The purpose of this action is to achieve personal interests that are accompanied by deception and misguidance of others. The pretender uses pretense as a calculated strategy to achieve his own interests. This action is usually carried out with a previous plan and is of particular complexity. Although pretense is also felt in communications between ordinary people in society, recognizing pretense and correctly confronting a pretentious person who is in government positions is much more complicated and difficult due to his possession of various sources of power; because by utilizing various sources of power and by “image management”, he tries to hide his pretense and present a suitable image of himself in public opinion, and this makes confronting him more difficult; Sometimes exposing pretense requires frank confrontation, but public interest prevents it from being done, and sometimes exposing the pretense's inner self leads to public chaos and puts society at risk, and conversely, sometimes the failure to express clearly and in a timely manner what has remained hidden from public opinion keeps the truth hidden behind clouds of deceit for a long time, causing the masses of people to deviate in recognizing right from wrong and not having the power to distinguish between right and wrong. Therefore, confronting such a pretentious person whose actions are completely shrewd must be intelligent and prudent. In this article, pretense is considered as a “cultural-communicational damage” and the subject of study is Imam Reza's interaction with Ma'mun as a pretense who is in the highest echelons of government. The aim is to explain the pattern of Imam Reza's encounter with Ma'mun and to discover the overarching theme that exists in the Imam's actions in the face of pretense. To achieve this pattern, the narrations and life of Imam Reza were used to collect data, which form the conceptual framework of the article. For data analysis, the text hermeneutics method with an “interrogative and author-centered” approach and content analysis were used. Content analysis is a method for viewing the text; appropriate interpretation and understand-

ing of seemingly disjointed data; analysis of qualitative data; transformation of data into concepts and creation of logical order. Basic, organizing, and overarching themes are the three stages of coding and thematization in this method. To achieve the research findings, after conceptualizing the lexical and idiomatic meaning of the word “tolerance” and examining the narrations in this field and applying it to the character of Imam Reza⁷, linguistic and non-linguistic actions of him that were issued in his interaction with Ma’mun were selected. The logic of selecting sentences and actions of Imam Reza was based on an interrogative approach from the text, meaning that sentences or actions of Imam Reza were selected in a way that would be able to extract the content regarding the correct way to deal with pretense. In other words, the researcher has tried to establish a proper connection between his question, which is how to deal with a pretentious agent correctly, and the character of Imam Reza, in order to ultimately reach the comprehensive content governing his actions in dealing with pretense. In this article, the data are organized at three levels; first, basic concepts were extracted from the Imam’s linguistic and non-linguistic actions; then, the basic concepts that were in the same direction were grouped under organizing concepts, and finally, a comprehensive concept that covers the two previous levels of themes was discovered, which resulted in 44 basic themes, 6 organizing themes, and 1 comprehensive theme. “Tolerance is the perfection of foresight”, “Precaution in actions”, “Revealing pretense while tolerating the pretense”, “Benevolence and observance of expediency”, “Adherence to Islamic principles”, and “Harsh confrontation in case of ineffective tolerance” are the 6 organizing themes that are placed under “wise pretense” as a comprehensive theme. “wise pretense” should be considered as a communication principle in confronting pretense. Reflection on the Imam’s actions shows that there is prudence behind them, which is mentioned both in the meaning of tolerance and in the meaning of wisdom. This justifies the choice of “wise tolerance” in explaining his communication behavior towards the pretender, Ma’mun. Tolerance towards the pretender must be wise; the wise attribute of the spirit that governs tolerance in this encounter. In fact, just as the pretender cleverly covers up his pretense, one must behave wisely and thoughtfully when confronting him. Wise tolerance means that while interacting with the pretender in advancing the affairs of society, a series of actions should be taken in confronting him that will gradually familiarize the public mind with the truth of his goals and the pretentious aspect of his actions. Wise tolerance requires taking a position on the challenges arising from his pretense in some situations with brevity and irony, and in other situations with clarity, and in other situations supporting him to protect the interests of the people. Therefore, in confronting the pretender, tolerance does not mean a passive approach. In fact,

tolerance and tolerance are shown towards the pretender, not his pretense. This tolerance is also aimed at guiding the pretender and the general public. Guidance is firstly directed at the pretender, so that by awakening his inner and religious nature, he can replace pretense with sincerity; of course, if he listens to the call of his nature and changes his behavior, and secondly, it is to guide the masses of people and prevent them from being deceived by the complex pretense that the pretender has created. Finally, it is suggested that the model of confronting pretenders in the current situation be the subject of another article, and by updating the model obtained from this article, the current model of confronting pretense can be drawn.

مدارای حکیمانه؛ مضمون فراگیر در الگوی مواجهه با کارگزار متظاهر در سیره رضوی

محمدرضا انواری^۱

mr.anvari@urd.ac.ir

۱. استادیار گروه ارتباطات اجتماعی، دانشگاه ادیان و مذاهب، قم، ایران:

اطلاعات مقاله	چکیده
تاریخ دریافت:	«تظاهر» از آسیب‌های اجتماعی است که گرچه در ارتباطات میان افراد عادی جامعه نیز احساس می‌شود، اما شناخت تظاهر و مواجهه صحیح با متظاهری که در مناصب حکومت قرار دارد، به جهت برخورداری از منابع گوناگون قدرت، بسیار پیچیده و سخت‌تر است. در این مقاله تظاهر به مثابه یک «آسیب فرهنگی ارتباطی» مدنظر بوده و هدف تبیین الگوی مواجهه امام رضا (علیه السلام) با مأمون به مثابه فرد متظاهری است که در بالاترین ارکان حکومت قرار دارد. برای دستیابی به این الگو در جمع‌آوری داده‌ها از روایات و سیره امام رضا (علیه السلام) و برای تحلیل داده‌ها، از روش هرمنوتیک متن با رویکرد استنباطی و مؤلف‌محور و تحلیل مضمون بهره گرفته شد. با بررسی معنای لغوی واژه مدارا و دقت در روایات در این زمینه و تطبیق آن بر سیره امام رضا (علیه السلام) و همچنین تحلیل مضمون کنش‌های زبانی و غیرزبانی امام رضا (علیه السلام)، ۴۴ مضمون پایه، ۶ مضمون سازمان‌دهنده و یک مضمون فراگیر به دست آمد. «مدارا کمال دوراندیشی»، «تدبیر در کنش‌ها»، «افشای تظاهر در عین مدارا با متظاهر»، «خیرخواهی و رعایت مصلحت»، «رعایت اصول اسلامی» و «مواجهه سخت در صورت عدم کارایی مدارا»، مضامین سازمان‌دهنده هستند که در ذیل «مدارای حکیمانه» به عنوان مضمون فراگیر قرار می‌گیرند. «مدارای حکیمانه» به عنوان یک اصل ارتباطی در مواجهه با تظاهر باید مدنظر قرار گیرد. صفت حکیمانه روح حاکم بر مدارا در مواجهه با متظاهر است. در واقع مدارا با شخص متظاهر صورت می‌گیرد نه با تظاهر او.
تاریخ بازنگری:	
تاریخ پذیرش:	
تاریخ انتشار:	
کلیدواژه‌ها:	امام رضا (علیه السلام)، مدارا، مدارای حکیمانه، تظاهر، متظاهر، مصلحت.

استناد: انواری، محمدرضا: (۱۴۰۵). مدارای حکیمانه؛ مضمون فراگیر در الگوی مواجهه با کارگزار متظاهر در سیره رضوی. فصلنامه علمی پژوهشی فرهنگ رضوی، سال ۱۴، شماره ۲، تابستان ۱۴۰۵، شماره پیاپی ۵۴ - (۶۳-۹۲).

DOI:10.22034/farz.2025.493259.2052

ناشر: بنیاد بین المللی فرهنگی هنری امام رضا (علیه السلام)

۱. مقدمه

تظاهر در فرهنگ دینی در معنای مثبت و منفی به کار می‌رود. مثلاً در عزاداری اهل بیت (علیهم‌السلام)، افرادی که هنگام شنیدن مصائب، نمی‌توانند گریه کنند، به «تباکی» سفارش شده‌اند که همان تظاهر به حالت عزاست. این تظاهر در فرهنگ اسلامی نه تنها مردود نبوده بلکه به جهت تعظیم شعائر دینی، کنش پسندیده‌ای محسوب می‌شود؛ اما در این مقاله، تظاهر به مثابه یک «آسیب فرهنگی ارتباطی» مدنظر بوده؛ بنابراین معنای منفی دارد. شناخت کنش متظاهران به سبب دورویی انسان متظاهر به خودی خود سخت است؛ اما شرایط وقتی پیچیده می‌شود که تظاهر نه از سوی فرد عادی جامعه، بلکه از کارگزار حکومت بروز کند؛ او به فراخور جایگاهی که در عالم سیاست دارد از منابع گوناگون قدرت برخوردار بوده و هر چه در مراتب بالاتری از مناصب حکومتی قرار داشته باشد، کنش‌های متظاهران صادر شده از او با برنامه‌ریزی و پیچیده‌تر می‌شود. کارگزار متظاهر با بهره‌گیری از منابع مختلف قدرت و با «مدیریت تصویرپردازی»^۱ سعی می‌کند تظاهر خود را پنهان کند و تصویر مناسبی از خود در افکار عمومی نمایش دهد و این، مواجهه با او را دشوارتر می‌کند؛ گاهی افشای تظاهر او مواجهه صریح را می‌طلبد؛ اما رعایت مصلحت عمومی مانع از انجام آن می‌شود. گاهی افشای باطن متظاهر، منجر به هرج و مرج عمومی می‌شود و کلیت نظام را با خطر مواجه می‌کند و برعکس گاهی عدم بیان صریح و به‌هنگام آنچه از افکار عمومی مخفی مانده است، حقیقت را تا مدت‌ها در پس ابرهای تزویر پوشیده نگه داشته و موجب می‌شود توده مردم در شناخت حق به انحراف رفته و سیره را از ناسره تمییز ندهند؛ بنابراین مواجهه با چنین فرد متظاهری که کنش‌های او کاملاً زیرکانه است باید هوشمندانه و باتدبیر باشد.

با دقت در تاریخ زندگانی معصومین (علیهم‌السلام) و به‌ویژه شرایط فرهنگی، اجتماعی و ارتباطی که معصومین (علیهم‌السلام) در مواجهه با حاکمان وقت با آن روبه‌رو بوده‌اند، دوران امام رضا (علیه‌السلام) و به‌ویژه تعاملی که امام با مأمون در دوران ولایت‌عهدی داشته‌اند، به‌عنوان مورد مطالعه برای بررسی مسئله انتخاب شد؛ چراکه شیوه مواجهه مأمون با امام رضا (علیه‌السلام) با شیوه مواجهه دیگر خلفای اموی و عباسی قبل و بعد از مأمون با امامان وقت متفاوت بوده است! مأمون شیوه مؤرانه‌ای^۲ را در تعامل با امام رضا (علیه‌السلام) در پیش گرفت که بسیار پیچیده و زیرکانه طراحی شده بود. شخصیت باهوش و زیرک مأمون مواجهه با او را بسیار سخت و دشوار کرده بود. در نتیجه هدف از این مقاله

1. Impression Management

۲. در این مقاله مأمون به‌مثابه انسان متظاهر مدنظر است. برای اثبات متظاهران بودن کنش‌های مأمون (ر.ک: خان‌محمدی و انواری، ۱۳۹۹).

تبیین الگوی مواجهه امام رضا (علیه السلام) با مأمون به مثابه فرد متظاهری است که در بالاترین ارکان حکومت قرار دارد. در این الگو کشف دال مرکزی که مشخص کند شیوه مواجهه صحیح با تظاهر و شخص متظاهر چگونه باید باشد از اهداف این مقاله است.

۱-۱. پیشینه پژوهش

همایون (۱۳۹۰) در مقاله «روش مواجهه و برخورد با نفاق» معتقد است نفاق واقعیتی در هم تنیده و بر ساخته از عناصر فردی و اجتماعی، ذهنی و عینی است. وی روش‌های مواجهه با نفاق را به دو دسته «سخت» و «نرم» تقسیم کرده است. روش سخت را شامل دو نوع مجازات اخروی و دنیوی می‌داند که مصادیق مجازات‌های دنیوی را مواردی مانند تحت فشار قرار دادن، زندانی روحی و جسمی و در نهایت کشتن منافق برمی‌شمارد. روش برخورد نرم با نفاق را در قالب سه گونه مواجهه معرفت‌شناختی، جامعه‌شناختی و روان‌شناختی اخلاقی تحلیل کرده است. مقاله به طور کلی از نگارش فاخر و سطح علمی مناسبی برخوردار نیست؛ منابع اندک استفاده شده (۵ منبع) و سطح علمی نشریه (علمی ترویجی) شاهی بر کیفیت مقاله است. به لحاظ محتوایی، راهکارهایی که در ذیل عنوان مواجهه جامعه‌شناختی توضیح داده شده در بعضی موارد اساساً راهکار جامعه‌شناختی نیست و مناسب است در ذیل مواجهه روان‌شناختی اخلاقی تحلیل شود.

دانش (۱۳۸۷) در مقاله «رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و استراتژی ایشان در برابر خط نفاق»، استراتژی پیامبر (صلی الله علیه و آله) در برابر خط نفاق را بررسی می‌کند. یافته‌های این مقاله نشان می‌دهد موضع اصلی پیامبر (صلی الله علیه و آله) در برابر منافقان، عفو و مدارا بود که به شکل‌های گوناگون تجلی می‌یافت و موضع سیاسی و نظامی در برابر آنان نگرفتند؛ اما در مواقع ضرورت، از خشونت نیز بهره می‌گرفتند. نویسنده معتقد است آن حضرت تدابیری اندیشیدند که منافقان در جامعه منزوی و کم‌اثر شوند و در نتیجه، مسلمانان از خیانت‌ها و نیرنگ‌های آنان مصون بمانند.

افتخاری و کاظمی (۱۳۹۶) در مقاله «مدل اقناع افکار عمومی در قرآن؛ مطالعه موردی مواجهه با منافقین»، درصدد کشف شیوه‌های اقناعی رسول خدا (صلی الله علیه و آله) در مواجهه با منافقین هستند. نویسندگان با بررسی خطابات قرآنی پیرامون رفتار پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) با منافقان، مدل «اعتقادمحور» را به عنوان مدل مطلوب اقناع افکار عمومی معرفی کرده‌اند. رویکرد مقاله قرآنی است.

انواری (۱۴۰۱) در مقاله «الگوی مواجهه امام رضا (علیه السلام) با کنش‌های متظاهران مأمون» درصدد تبیین کنش‌های امام در مواجهه با تظاهر مأمون بوده که این کنش‌ها را در قالب کنش‌های «غیریت‌ساز»، «افشاگرانه»، «بصیرت‌افزا» و «مصلحت‌گرا» تحلیل کرده است.

در مقاله حاضر، تظاهر به مثابه یک آسیب فرهنگی ارتباطی مدنظر قرار گرفته نه آسیب اخلاقی صرف، نحوه مواجهه با تظاهر در کارگزاران حکومت به جای بررسی تظاهر در میان توده مردم و مبتنی بودن پژوهش بر سیره ارتباطی امام رضا (علیه السلام) و جوه تفاوت مقاله با آثار گذشته است. همچنین وجه تفاوت با پیشینه آخر علاوه بر استفاده از روش تحقیق متمایز، در این است که در مقاله انواری (۱۴۰۱) کنش های امام در مواجهه با تظاهر مأمون در قالب چهار کنش تبیین شده است؛ اما در مقاله حاضر با طراحی چهار چوب مفهومی برآمده از روایات و سیره امام (علیه السلام) و به کمک روش تحلیل تماتیک، «مضمون فراگیر» که در واقع روح حاکم بر همه کنش های امام در مواجهه با تظاهر مأمون به مثابه کارگزار متظاهر است، کشف شده که وجه ممیز این مقاله با پیشینه آخر است.

۲. چهارچوب مفهومی

از مجموع روایات و سیره معصومین (علیهم السلام) به طور عام و امام رضا (علیه السلام) به طور خاص استفاده می شود، مواجهه صحیح با انسان متظاهر بر پایه «مدارا» شکل می گیرد. برای اثبات این مطلب ابتدا مفهوم «مدارا» و سپس «رفق» را که مترادف با آن است در لغت بررسی می کنیم؛ در ادامه با مرور احادیث، جایگاه مدارا در روایات را نشان می دهیم؛ در مرحله بعد با استفاده از روایات و تحلیل آن ها، شیوه تعامل صحیح با مخالفان را معرفی می کنیم که انسان متظاهر در زمره بخشی از مخالفان قرار می گیرد و در انتها شواهدی از گفتار و رفتار امام رضا (علیه السلام) را که نشان دهنده کاربست این اصل در تعامل ایشان با مأمون بوده، بررسی خواهیم کرد.

۲-۱. مفهوم شناسی مدارا و رفق

«مدارا» در زبان فارسی به معنای «صلح و آشتی، ملایمت، نرمی، آهستگی، رفق، مماشات، تسامح، خضوع، فروتنی، رعایت کردن، تحمل کردن، مهربانی کردن، بردباری کردن، ملایمت نشان دادن، سازگاری نشان دادن» آمده است (دهخدا، ۱۳۸۵، ج ۲: ۲۶۴۲؛ معین، ۱۳۶۰، ج ۳: ۳۹۵۸).

در عربی، ریشه مدارا از ماده «دری» یا «درأ» است. دری به معنای شناختی است که از راه مقدمات غیر معمول و پنهان حاصل می شود. درایه هم به معرفتی گفته می شود که با تدبیر به دست می آید. «درأ» به معنای «پرهیز کردن از شخص به خاطر دفع شر او» است. با توجه به معانی بیان شده، مدارا اگر از ماده «دری» باشد با معنای اصلی آن در «دریث الطبی» تناسب دارد؛

یعنی شخص با برخورد ملایم و نرم با مخالف خود و تحمل او، سعی دارد وی را در دایره محبت خود حفظ کند؛ و اگر از «درا» مشتق باشد به این مناسبت است که فرد با مواجهه ملایم خویش، بدی او را دفع می‌کند (ابن منظور، ۱۴۱۴ ق، ج ۱۴: ۲۵۵؛ قرشی بنابی، ۱۴۱۲ ق، ج ۲: ۳۴۳؛ طریحی، ۱۳۷۵، ج ۱: ۱۳۷). در این مقاله معنای دوم مدنظر است.

اما واژه «رفق» در اصل، به معنای «نرمی، لطافت و سازگاری» است؛ برخلاف «عُنف» که به معنای «شدت و خشونت» است (ابن فارس، ۱۴۰۴ ق، ج ۲: ۴۱۸؛ فراهیدی، ۱۴۰۹ ق، ج ۵: ۱۴۹). این واژه به معنای «میان‌روی»، «نیکو انجام دادن عمل» و «احکام عمل» نیز به کار رفته است (طریحی، ۱۳۷۵، ج ۵: ۱۶۹-۱۷۲). از آن جا که به طور معمول، میان‌روی در انجام کارها، سهولت، نیکی و استحکام عمل را در پی دارد، معنای اصلی رفق «سازگاری، نرمی و راحتی» است (مصطفوی، ۱۳۶۸، ج ۴: ۱۸۶). رفق و مدارا در زبان فارسی به‌ویژه هرگاه با هم به کار روند، به یک معنا هستند؛ همچنان که در قاموس القرآن واژه «رفق» به معنای مدارا آمده است. از این رو رفیق نیز به معنای مدارا کننده معنا شده است (قرشی بنابی، ۱۴۱۲ ق، ج ۳: ۱۱۰).

با توجه به معانی لغوی رفق نتیجه می‌شود این واژه در زبان عربی یعنی فرد کاری را به نرمی و با اتقان لازم انجام دهد. در مقابل آن فردی است که کاری را با خشونت، زشتی و شدت انجام می‌دهد. با در نظر گرفتن معانی لغوی مدارا که نرمی و ملایمت در رفتار با دیگران است، هدف از این کنش گاهی به‌منظور در امان ماندن از شر مردم و گاهی برای بهره‌مندی از آنان است. اینکه در کتاب‌های لغت مدارا را به احتیاط معنا کرده‌اند نیز مؤید همین مطلب است.

۲-۲. جایگاه مدارا از منظر احادیث

مدارا بر اساس متون اسلامی تبلور عقلانیت در روابط انسانی شمرده شده تا جایی که «دلیل و نشانه عقل، مدارا با مردم است» (خوانساری، ۱۳۶۶، ج ۴: ۳۶۰) «عاقل‌ترین مردم کسی است که بیشترین مدارا را با مردم دارد» (ابن بابویه، ۱۳۷۶: ۲۱). در روایتی دیگر آمده «حکیم نیست آن که مدارا نکند با کسانی که چاره‌ای جز مدارا با آنان نیست» (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴ ق: ۲۱۸). نرمی و مدارا «کلید راست‌روی و خوی صاحبان عقل است» (خوانساری، ۱۳۶۶، ج ۲: ۳۸) و به‌کاربردن آن «بهترین سیاست» (همان، ج ۶: ۱۶۷) و «کلید پیروزی» دانسته شده که «تندی مخالفت را کند می‌کند» (همان، ج ۱: ۷۹ و ۱۵۰).

در حدیثی از پیامبر ﷺ مدارا با کسی که از ارتباط با او گریزی نیست، به‌مثابه یک اصل ارتباطی

معرفی شده است: «رأس عقل بعد از ایمان به خدا مدارا با مردم است و خیری نیست در کسی که چاره‌ای از معاشرت با شخصی ندارد، با این حال به‌نحو پسندیده با او معاشرت نکند، تا زمانی که خدا راهی برای نجات از او بگشاید» (ابن بابویه، ۱۴۱۳ ق، ج ۴: ۳۸۷). در روایت دیگری آمده «بدترین برادران تو کسی است که تو را به مدارا کردن محتاج سازد» (خوانساری، ۱۳۶۶، ج ۴: ۱۶۷) «با مردم مدارا کن تا ایمن باشی از مصیبت‌های ایشان و سالم مانی از فکرهای شیطانی ایشان». مراد از «ناس» در این روایت، مخالفان است یا مطلق مردم و منظور از «مصیبت‌های ایشان» یعنی مصیبت‌هایی است که اگر مدارا نکنی ایشان به تو می‌رسانند (همان: ۱۵).

در حدیثی دیگر مدارا با مردم ابزاری در جهت سود بردن از افراد و از بین بردن کینه‌های آن‌ها معرفی شده است (همان: ۱۶). استفاده از مدارا موجب ایمنی از مکر و حيله می‌گردد: «هر کس با مردم مدارا کند از مکر ایشان ایمن گردد» (همان، ج ۵: ۳۰۰) و «هر که مدارا نکند با کسی که بالاتر از اوست، مطلب خود را در نیابد»، «از بزرگ‌ترین مصیبت‌های نیکان، محتاج شدن ایشان به مدارا کردن با بدان است» (همان، ج ۶: ۴۷). طبق این حدیث گاهی افراد خوب به حسب شرایط، تحت سلطه انسان‌های بد قرار می‌گیرند و گرچه این اوضاع برای آن‌ها ناگوار و سخت است، اما چاره‌ای جز مدارا ندارند. امام رضا (علیه السلام) نیز در چنین شرایطی قرار گرفتند. «مدارا با مخالفان یا آنان را جذب دین می‌کند و یا لاقبل شر آن‌ها را از خود و برادران دینی‌اش دور می‌کند» (التفسیر، ۱۴۰۹ ق: ۳۵۴)؛ بنابراین اتخاذ سلوکی که موجب شود مخالفان فکری به صلاح کشیده شده و به موافق تبدیل شوند و همچنین دشمنان، دشمنی خود را ترک کنند و آزاری نرسانند به مثابه یک استراتژی کارآمد بوده و کمال دوراندیشی است که این مهم با مدارای با آن‌ها به دست می‌آید (خوانساری، ۱۳۶۶، ج ۴: ۶۲۸). میزان تأثیر مدارا با دشمنان تا آن جاست که می‌تواند مانع آغاز جنگ شود: «هر که با دشمنان خود مدارا کند، از جنگ‌ها یا جنگ‌کننده‌ها ایمن گردد» (همان، ج ۵: ۳۱۶).

اما حد مدارا کجاست و تا چه زمانی باید مدارا کرد؟ در حدیثی ضمن معرفی مدارا به عنوان عاقلانه‌ترین کارها، انجام آن مقید به ضایع نشدن حق شده است (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴ ق: ۴۲) و در انتها اینکه گاهی خود مدارا به جای اینکه خاصیت دارویی داشته باشد در حکم مرض است. در چنین شرایطی مدارا کارایی لازم را ندارد و شدت عمل باید جایگزین مدارا شود: «در صورتی که رفق و مدارا، اسباب زحمت شود، تندی (و شدت عمل) عین رفق و مداراست؛ چنان که گاهی دارو موجب بیماری می‌شود و بیماری خود، دارو است» (همان: ۸۰)؛ بنابراین از مجموع روایات استفاده می‌شود، «اصل اولی» در ارتباط با دیگران اعم از عموم مردم، مخالفان، منافقان و دشمنان بر رفق و مدارا با آنان است؛ اما اگر این اصل کارساز نبود، نوبت به «اصل

دوم» که همان شدت عمل است می‌رسد.

۲-۳. امام رضا (علیه السلام) و مدارا

«مدارا» در گفتار و رفتار امام رضا (علیه السلام) تبلور یافته است و با توجه به احادیثی که در مورد مدارا بیان شد و شرایطی که ایشان در دوران ولایت عهدی در مواجهه با مأمون داشتند، می‌توان اصل ارتباطی حاکم بر کنش‌های امام رضا (علیه السلام) در مواجهه با مأمون را «مدارا» دانست. برای اثبات آن به گفتارها و رفتارهای امام رضا (علیه السلام) استناد می‌کنیم. امام رضا (علیه السلام) در روایتی سه ویژگی مؤمن را نام می‌برد: «مؤمن، مؤمن نیست تا سه خصلت در او باشد: يك خصلت از پروردگارش، يك خصلت از پیامبرش و يك خصلت از امامش؛ اما خصلتی که از پروردگار اوست، رازداری است و اما سنت و روش پیامبرش، مدارا و سازگاری با مردم است؛ زیرا خداوند عزوجل به پیامبر ﷺ خود دستور داده که با مردم مدارا کند و اما سنت امامش، صبر و شکیبایی در حال تنگدستی و سخت‌حالی است» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲: ۲۴۱-۲۴۲). این روایت ویژگی دوم را که مدارا با مردم است به عنوان سنت پیامبر ﷺ معرفی می‌کند و چون از کلمه «ناس» استفاده شده، منظور مدارا با عموم مردم است که مخالفان، منافقان و دشمنان را شامل می‌شود. از روایت استفاده می‌شود از آنجا که امام رضا (علیه السلام) مصداق کامل مؤمن حقیقی است، قطعاً از مدارا که سیره پیامبر ﷺ در مواجهه با مردم به طور کلی و در مواجهه با منافقان به طور خاص است پیروی می‌کنند.

دقت در معانی لغوی مدارا و احادیثی که بیان شد از یک طرف و حوادث گوناگون دوران ولایت عهدی از طرف دیگر نشان می‌دهد، امام در مواجهه‌های مختلف خود با مأمون با وجود اینکه با نرمی، ملایمت، فروتنی، بردباری و مماشات برخورد کرده، اما به فراخور شرایط با تحمل سختی‌های ناشی از هم‌زیستی و تعامل اجباری با مأمون با تدبیر سعی کرده از تأثیرات منفی انحرافات و شبهاتی که پیامد تظاهر مأمون است، جلوگیری کند و افکار عمومی را آگاه سازد.

۲-۴. حکمت کامل‌کننده مدارا

مدارا به معنای انفعال امام در مواجهه با متظاهر نیست، بلکه صفت حکمت بر آن حاکم است. حکیم و حکمت از ماده «حکم» است. معنای اول این ریشه «بازداشتن» است. معنای حکمت نیز با این معنا تناسب دارد؛ زیرا حکمت، انسان را از جهل باز می‌دارد و یا علمی است

که انسان را از کار زشت باز می‌دارد (ابن فارس، ۱۴۰۴ق، ج ۲: ۹۱؛ طریحی، ۱۳۷۵، ج ۶: ۴۵). اگر چه «بازدارندگی» عنصری مهم در مفهوم حکمت است، اما به نظر می‌رسد که «حکم» به معنای نهادن امور در جای خود (جرجانی، ۱۹۷۸، ج ۱: ۹۶) به نحوی جامع‌تر به مفهوم حکمت اشاره می‌کند که «تعادل» جایگاه ویژه‌ای در آن دارد. حکیم کسی است که افعالش را از روی تدبیر و اتقان انجام می‌دهد (طریحی، ۱۳۷۵، ج ۶: ۴۷). جلوگیری از رفتن چیزی به سوی تباهی و فساد و هدایتش به سمت صلاح، «حکمت» نامیده می‌شود (فراهیدی، ۱۴۰۹ق، ج ۳: ۶۷).

حکمت به حالتی در فرد اشاره دارد که به واسطه درک و تشخیص‌اش می‌تواند حق را درک کند. انسان حکیم کار را متقن، محکم و از روی «تشخیص و مصلحت» انجام می‌دهد (قرشی بنابی، ۱۴۱۲ق، ج ۲: ۱۶۳-۱۶۴).

۳. روش پژوهش

روش استفاده شده در این مقاله، هرمنوتیک متن با رویکرد استنتاجی و مؤلف‌محور است. علت استفاده از این روش فاصله زمانی است که محقق با متن دارد. در واقع بافت تاریخی و زمانی و شرایط خاص دوران مدنظر، لزوم استفاده از یک روش تفسیری را برای فهم متن موجه می‌کند. رویکرد مؤلف‌محور ضمن اعتقاد به امکان فهم عینی متن، درک مراد اصلی مؤلف را قابل دستیابی می‌داند. این رویکرد معتقد است تطابق میان فهم مفسر و معنای واقعی متن، امکان‌پذیر است. از منظر اسلامی فاصله زمانی میان مؤلف متن و مفسر آن، مانع از امکان دستیابی به مراد متکلم نبوده و مفسر باید با تلاش خود درصدد فهم مقصود مؤلف از متن باشد. در نتیجه برای فهمیدن معنای صحیح یک متن علاوه بر پرهیز از پیش‌داوری‌های ذهنی مفسر (مفسر محوری) لازم است به دو چیز تکیه داشت: «متن محوری» و «مؤلف محوری» (علی احمدی و رحیمی وردوق، ۱۳۹۸: ۳۳۶؛ واعظی، ۱۳۸۰: ۹۵-۹۶). برای تفسیر یک متن، سه هدف متصور است: ۱. تفسیری که هدف از آن صرفاً کشف منظور مؤلف است. ۲. تفسیری که هدف از آن دستیابی به هدف خواننده است، نه مؤلف متن (مسیری متفاوت از هدف قبلی دارد). ۳. تفسیری که هدفش ادامه مسیر مؤلف است. نوع سوم از دیدگاه اسلامی همان استنتاج از متن است که تلاش پژوهشگر این است که با مراجعه به متون اسلامی، پاسخ به پرسش‌های جدید را بیابد. استنتاج، بدین معناست که پرسش خود را به متن عرضه کرده و از آن پاسخ بگیریم. استنتاج همان به

سخن در آوردن متن درباره موضوعات و مسائلی است که متن به جهت پاسخگویی به آن‌ها ایجاد نشده است و به تعبیر علم منطق محتوای تطابقی متن آن موضوعات نیست؛ اما محقق می‌تواند با رعایت اصول تفسیری پاسخ مسائل جدید را از متن فهم کند. استنتاج نسبت به متون بشری و الهی امکان‌پذیر است و می‌توان آن را در ردیف معانی التزامی از یک متن دانست (واعظی، ۱۳۹۰: ۲۹۵ و ۳۰۲).

از منظر اسلامی معنا نه آنچنان است که متن آن را به فرد تحمیل کند و نه آن‌گونه که خود به خود به انسان تفویض شود. به بیان دیگر تفسیر یک متن، بر اثر رابطه استنتاجی میان متن و محقق قابل دستیابی است. در استنتاج، جایگاه سازنده محقق و خواننده متن حائز اهمیت است. معنای «طلب» در استنتاج حالتی است میان یافتن و ساختن. در رویکرد سازه‌گرا، ذهن (سوژه)، عین را می‌سازد؛ اما در نگاه ساختارگرا، ذهن (سوژه)، عین را می‌یابد؛ بنابراین در هر دو رویکرد، عین (متن)، منفعل است؛ چراکه یا ساخته می‌شود یا یافته؛ آنچه در هرمنوتیک استنتاجی مدنظر است توجه به هر دو طرف (عین و ذهن) است. برای کشف پاسخ یک مسئله لازم است رابطه میان ذهنی میان عین و ذهن ایجاد شود و دریافت پاسخ، نتیجه گفت‌وگو و شکل‌گیری رابطه دوطرفه میان متن و خواننده متن است. گرچه شهید صدر منظور از استنتاج را در تفسیر موضوعی قرآن مطرح کرده که مفسر با توجه به شرایط هر دوره زمانی، مسائل مختلف را به قرآن عرضه می‌کند و پاسخ آن‌ها را به صورت روشمند دریافت می‌کند (صدر، ۱۴۲۸ق: ۲۶) اما از آن‌جا که امامان معصوم (علیهم‌السلام) عدل دیگر قرآن هستند و به تعبیر دیگر قرآن ناطق محسوب می‌شوند. ما در این پژوهش با رویکرد استنتاجی، درصددیم چگونگی مواجهه با تظاهر را به روایات و سیره امام رضا عرضه و پاسخ آن را دریافت کنیم. برای تحلیل نتایج از «روش تحلیل مضمون»^۱ استفاده کردیم. تحلیل مضمون شیوه‌ای است برای دیدن متن؛ برداشت و درک مناسب از داده‌های به ظاهر ناپیوسته؛ واکاوی داده‌های کیفی؛ تبدیل داده‌ها به پنداره‌ها و ایجاد نظم منطقی (Boyatzis, 1998: 4). مضامین پایه، سازمان‌دهنده و فراگیر سه مرحله کدگذاری و مضمون‌بندی در این روش است (عابدی و همکاران، ۱۳۹۰: ۱۵۱). در این مقاله داده‌ها در سه سطح استخراج شده‌اند؛ به این صورت که ابتدا مفاهیم پایه از کنش‌های زبانی و غیرزبانی امام استخراج شده؛ سپس مفاهیم پایه‌ای که در یک راستا بودند در ذیل مفاهیم سازمان‌دهنده، تجمیع شدند و در نهایت مفهوم فراگیر که دو سطح مضامین قبلی را پوشش می‌دهد کشف شده است.

۴. یافته‌های پژوهش

نص	مضامین پایه	مضامین سازمان‌دهنده
«به خدا سوگند جز او قاتل من نیست، ولیکن من چاره‌ای جز صبر و شکیبایی ندارم تا اینکه مدت عمرم به سر آید» (ابن بابویه، ۱۳۸۷، ج ۲: ۴۳۳) باید ولایت‌عهدی را با اختیار خود قبول کنی. اگر نپذیری، مجبورت می‌کنم و اگر مخالفت کنی گردنت را می‌زنم. مأمون بعد از تهدید به قتل امام و پذیرش مشروط امام، از قتل امام منصرف می‌شود	گریزناپذیر^۱ بودن مدارا با مأمون (A۱)	مدارا کمال دوراندیشی
	مدارا حفظ‌کننده جان (A۲)	
	کاهش تندی مخالفت مأمون (A۳)	
	مدارا برطرف‌کننده شر دشمن (A۴)	
امام وقتی در مدینه بود، درخواست‌های مکرر مأمون برای سفر از مدینه به مرور مدت‌هایی پاسخ گذاشت (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۱: ۴۸۸) امام قبل از رفتن به مرو تمام اعضای خانواده و بستگان خود را جمع کرد و فرمود: «من از کنار جدم بیرون رانده می‌شوم و در سرزمین غربت کشته می‌شوم. به شما و جمیع خویشاوندانم دستور می‌دهم بر من گریه کنید؛ زیرا هرگز به سوی شما باز نخواهم گشت» (بحرانی، ۱۳۸۸، ج ۲۲: ۲۲۶) در آخرین حج پیش از حرکت به مرو که حضرت جواد هنوز در سنین کودکی به سر می‌برد، به همراه پدر بود. امام رضاع در حضور جمع زیادی از شیعیان و سایر مسلمانان با کعبه چنان وداعی کرد که همه دانستند که آن جناب بار دیگر به کعبه برنخواهد گشت (بحرانی، ۱۳۸۸، ج ۲۲: ۲۷۷). امام با هر وداعی عقب می‌رفت و دوباره نزد قبر پیامبر می‌آمد و با صدای بلند گریه می‌کرد؛ به طوری که پس از تذکر مأمور خلیفه برای خروج، آن حضرت می‌فرماید: «مرا به حال خود واگذار که من از جوار جدم خارج شده و در غربت از دنیا خواهم رفت» (ابن بابویه، ۱۳۸۷، ج ۲: ۵۲۶)	بی‌پاسخ گذاشتن دعوت مأمون تا مدت‌ها (B۱) کراهت شدید از سفر به مرو در خداحافظی از خانواده (B۲) دستور به خانواده برای گریه بر ایشان (B۳) وداع سوزناک با کعبه (B۴) وداع با گریه بلند در کنار مرقد پیامبر (B۵)	تدبیر در کنش‌ها

۱. در کشف مضامین از احادیث مدارا استفاده شده است.

تدبیر در کنش‌ها	استنکاف از قبول حکومت با شالوده‌شکنی از ساختارهای معنایی پنهان‌شده در جملات مأمون (B۶)	اگر این خلافت از آن توست، روا نیست جامه‌ای را که خداوند به تو پوشانده از خود برگیری و به غیر خود بیوشانی و اگر از آن تو نیست، حق اینکه چیزی را که از تو نیست به من واگذاری نداری (ابن بابویه، ۱۳۸۷، ج ۲: ۳۱۴-۳۱۵).
	قبول ولایت عهدی تنها در شرایط «اضطرار و اکراه» (B۷)	پاسخ‌های امام درباره علت پذیرش ولایت عهدی: «خدایم داند که من از این امر چقدر کراهت داشتم ولی وقتی در وضعی قرار گرفتم که میان قبول ولایت عهدی و قتل یکی را می‌بایست اختیار کنم، به ناچار قبول را بر قتل ترجیح دادم. پس از اینکه مشرف بر هلاکت بودم آن را به اکراه پذیرفتم و در این امر داخل نشدم مگر مانند کسی که از آن خارج شده باشد» (ابن بابویه، ۱۳۸۷، ج ۲: ۳۱۲ و ۳۱۵؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۴۹: ۱۳۰ و ۱۴۰)
	پرهیز از متظاهر به خاطر دفع شر (B۸)	
	کاهش تندی متظاهر بر طرف‌کننده شر دشمن (B۹)	
	پذیرش مشروط ولایت عهدی (B۱۰)	امام به مأمون فرمود: «من ولایت عهدی را می‌پذیرم به این شرط که نه امر و نهی کنم و نه در قضا و داوری دخالت کنم؛ در عزل و نصب احدی دخالت نکنم؛ رسمی را تغییر ندهم؛ سنتی را نشکنم و از دواور مشیر و راهنما باشم» (ابن بابویه، ۱۳۷۶: ۷۰؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۴۹: ۱۳۰)
	تفاوت و دوگانگی میان سنت پیامبر ﷺ و شیوه حکومت مأمون (B۱۱)	امام در جواب به درخواست مأمون برای اقامه نماز عید، شرط‌های خود در عدم ورود به مناسبات حکومتی را یادآوری کرد و در برابر اصرار بیشتر مأمون گفت: «من به سنت پیامبر و علی نماز می‌خوانم» (مفید، ج ۲: ۲۵۶-۲۵۷)
	طولانی کردن فرایند پذیرش ولایت عهدی (B۱۲)	مأمون در مرو منصب خلافت را بر امام عرضه داشت و امام از پذیرش آن اجتناب می‌کرد. تا مدت «دوماه» مأمون اصرار می‌کرد و حضرت نمی‌پذیرفت و مرتب پیشنهادش را رد می‌کرد (ابن بابویه، ۱۳۸۷، ج ۲: ۳۳۷؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۴۹: ۱۳۴)
	محزون بودن امام از ولایت عهدی به مثابه کنش غیرکلامی (B۱۳)	امام رضا علیه السلام در دوران ولایت عهدی پیوسته ناراحت و محزون بودند و ولایت عهدی را در حالی پذیرفتند که اشک می‌ریخت (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۴۹: ۱۳۱)

افشای تظاهر در عین مدارا با متظاهر	بهره‌گیری از کنایه‌ها و بیان حقایق در لفافه: ۱. کنایه به حکومت نامشروع مأمون (C۱)	امام رضا (علیه السلام) در مسیر مرو در پاسخ به شخصی که از ایشان تقاضای حدیث کرد فرمود: «از من طلب حدیث می‌کنی در حالی که مرا از کنار قبر جدم بیرون آوردند و نمی‌دانم عاقبت کار من چه خواهد شد و این‌ها با من چگونه رفتار خواهند کرد» (ابن بابویه، ۱۳۸۷، ج ۲: ۳۰۴). بیان حدیث سلسله‌الذهب: «از پدرانم از رسول خدا و او از جبرئیل شنیده است که خداوند فرمود: لا اله الا الله، دژ محکم من است و هر کس داخل آن گردد از عذاب ایمن می‌شود» و سپس ادامه دادند «به شرطها و شروطها و أنا من شروطها» (ابن بابویه، ۱۳۷۶: ۲۳۵؛ اربلی، ۱۳۸۲، ج ۳: ۱۴۵)
	۲. کنایه‌ها در سند ولایت‌عهدی (مأمون هدف اصلی خود را در دل مخفی کرده) (C۲)	شروع عبارت امام در سند ولایت‌عهدی با این جمله است: اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ اَلْفَعَالِ لِمَا يَشَاءُ لَا مَعْقَبَ لِحُكْمِهِ وَ لَا رَادَّ لِقَضَائِهِ يَعْلَمُ خَائِنَةَ الْأَعْيُنِ وَمَا تُخْفِي الصُّدُور (غافر، ۱۹) (ابن بابویه، ۱۳۸۷، ج ۲: ۳۲۸)
	استفاده از اقرارهای مأمون برای افشای حکومت نامشروع او (C۳)	امام با استفاده از اقرار مأمون: «مأمون حق ما را که دیگران انکار کرده بودند، به رسمیت شناخت؛ خلافت را به من وا گذاشت و اعتراف کرد که این منصب حق اهل بیت است» (همان)
	افشای چهره حقیقی مأمون (C۴)	امام در پاسخ به علی بن محمد بن جهم که از تمجیدهای مأمون نسبت به امام خوشحال بود، لبخندی زده فرمود: «پسر جهم؛ آنچه شنیدی فریبت ندهد، او مرا به خدعه و نیرنگ خواهد کشت؛ ولی خدا از او انتقام خواهد گرفت» (همان، ج ۱: ۴۱۷-۴۱۶)
	افشای ماهیت مأمون در مناظرات (C۵)	امام در خصوص تعریف‌های مأمون در مناظرات نسبت به علم امام به حسن بن جهم: «ای پسر جهم آنچه تو از احترام او نسبت به من دیدی فریبت ندهد، همانا به زودی مرا با دادن سم هلاک خواهد کرد و او بر من جفاکار گردد. تو این مطلب را تا من در قید حیاتم فاش مساز و آن را کتمان کن» (همان: ۴۳۳ و ۴۸۵)
	ترس نداشتن از حق‌گویی در اصول (C۶)	امام درباره مسئله ولایت و اینکه امامان معصوم در جانشینی پیامبر سزاوارتر از دیگران هستند، هیچ‌گاه سکوت نکردند. امام در رساله‌ای که به درخواست مأمون نوشته و اصول اسلام را در آن گرد آورده بود، به وجود نص بر امامت علی تصریح و امامان دوازده‌گانه را که پیامبر از جانب خداوند تعیین کرده‌اند، نام برده‌اند (همان: ۲۶۱-۲۶۴)

افشای تظاهر در عین مدارا با متظاهر	انتقاد صریح از مأمون (C۷)	امام در حق گویی از مأمون باکی نداشت و حق را صریح می گفت و اکثر اوقات جوابی به پرسش وی می داد که خوشایند او نبود (همان: ۵۸۵)
	بهره گیری از زبان شعر و تحسین دعبل به عنوان شاعر مبارزو افشاگر بنی عباس (C۸)	تأیید و تشویق های امام نسبت به دعبل و اشعارش (دعبل به مثابه زبان گویای امام رضاع). وقتی قصیده تائیه دعبل تمام شد، امام او را تحسین کرد و صد دینار و پیراهنی را که با آن هزار شب در هر شب هزار رکعت نماز خوانده و هزار مرتبه قرآن با آن ختم کرده بودند به دعبل دادند (طوسی، ۱۴۱۴ق: ۳۵۹-۳۶۰)
	آگاه سازی خواص (C۹)	در مجلس ولایت عهدی یکی از حاضران که از خواص آن بزرگوار بود، می گوید: «من با خوشحالی نسبت به آنچه جریان داشت می نگرستم، امام به من اشاره فرمود که نزدیک بیا، وقتی نزدیک رفتم به گونه ای که کسی نمی شنید به من فرمود این ها را از دل بیرون کن و بدان دلخوش مباش، زیرا به سامان نخواهد رسید» (مفید، ج ۲: ۲۵۴)
	پاسخگویی به شبهات با تمسک به قرآن (C۱۰)	امام در پاسخ به ریان بن صلت که می گوید: «بر امام رضا وارد شدم و به آن حضرت عرض کردم، مردم می گویند با اینکه شما اظهار زهد و بی اعتنائی به دنیا می کنید، چرا ولایت عهدی را پذیرفته اید؟ حضرت فرمود: خدا می داند که من تمایلی به این کار نداشتم، ولی وقتی مخیر شدم بین قبول ولایت عهدی یا کشته شدن، قبول ولایت عهدی را برگزیدم. سپس حضرت فرمود: وای بر آنان! مگر نمی دانند که حضرت یوسف با اینکه پیامبر خدا بود، وقتی ضرورت ایجاب کرد که سرپرستی خزاین پادشاه را بپذیرد، همان طور که خداوند نقل می کند به پادشاه گفت: خزاین زمین را به من واگذار کن من هم حافظی درستکار و هم دانایم. به همین صورت من نیز ولایت عهدی را با بی میلی و از سر اجبار پذیرفتم؛ زیرا در آستانه کشته شدن قرار داشتم ضمن آنکه من به گونه ای آن را پذیرفتم که گویا رها کرده ام» (ابن بابویه، ۱۳۸۷، ج ۲: ۳۰۸-۳۱۲)

افشای تظاهر در عین مدارا با متظاهر	نمایش قدرت مرجعیت (C۱۱)	کیفیت رفتن امام رضا برای شرکت در نماز عید موجب شد نه فقط مردم عادی، حتی لشکریان و صاحب منصبان مأمون، از نحوه حرکت اما متأثر شوند و با دیدن شرایط معنوی امام، اشک از چشمانشان جاری شود و سعی می کردند مانند حضرت عمل کنند. نمایش این قدرت برای مأمون قابل تحمل نبود و موجب «تغییر رفتار» او شد. نگرانی و ترس مأمون از جمعیت انبوهی که برای اقامه نماز حاضر شده بودند، او را مجبور کرد مانع خواندن نماز توسط امام شود. ^۲ همچنین واقعه نماز باران که خداوند به برکت امام رضا (ع) باران را برای مردم نازل کرد، موجب شد نه تنها شایعه ای که وابستگان حکومت ترویج داده بودند و علت عدم بارش باران را بدیمن بودن امام معرفی کردند به کلی از بین رفت، بلکه مرتبه و عظمت امام در نزد خداوند را در میان عموم مردم به اثبات رساند.
	تجمع راویان زیاد نشان دهنده قدرت مرجعیت (C۱۲)	هنگام بیان حدیث سلسله الذهب، ۲۴ هزار راوی به امام گوش می دادند تا آنچه ایشان می گوید، بنویسند (اربلی، ۱۳۸۲، ج ۳: ۱۴۵)
	اعمال قدرت تخصصی (C۱۳)	امام به نوفلی: «آیا می خواهی بدانی مأمون چه وقت از برگزاری مناظرات پشیمان خواهد شد؟ هنگامی که نظاره کند که با اهل تورات با توراتشان و با اهل انجیل با انجیل شان و با اهل زبور با زبورشان و با صابئین با عبری و با زردشتیان به فارسی و با رومیان به رومی و با هر فرقه ای از علما به زبان خودشان بحث کنم و آن گاه که همه را مجاب کردم و در بحث بر همه چیره شدم و تمام ایشان سختم را پذیرفتند، در آن هنگام خواهد دانست او در خور این نیست که در این راه گام بردارد و در این موقع است که پشیمان خواهد شد» (طبرسی، ۱۳۸۷، ج ۲: ۴۲۲-۴۲۴)
	اعمال قدرت پاداش (C۱۴)	امام به دعبل به خاطر اشعار حماسی که در ذم خلفای عباسی و مدح اهل بیت (علیهم السلام) بود، لباس خودشان که برای دعبل بسیار باارزش بود به همراه صد دینار پاداش دادند

۲. امام رضا (علیه السلام) هیچ گاه مردم را دعوت به شورش علیه حکومت نکرد؛ زیرا مصالح کلی مردم در برقراری حکومت است که با شورش و آشوب و شکل گیری هرج و مرج، منافع عامه ضایع می شود. به عنوان مثال بعد از نماز باران که عظمت معنوی امام برای مردم عیان شد یا هنگام مهیا شدن ایشان برای نماز عید که احساسات معنوی مردم و حتی سربازان و لشکریان حکومت به غلیان درآمده بود، به نظر می رسد مجال و فرصت لازم برای دعوت به شورش علیه حکومت ایجاد شده است، اما امام نه تنها مردم را علیه حکومت نشوراند، بلکه هنگامی که مأمون از خواندن نماز عید توسط امام جلوگیری کرد، ایشان بدون کلام تحریک آمیزی، به آرامی و ملایمت کفش های خود را طلب کرد و به سوی منزل بازگشت؛ بنابراین نحوه سلوک امام در حوادث مختلف نشان دهنده آن است که ایشان همواره «مدارا» را سرلوحه عمل خود قرار دادند.

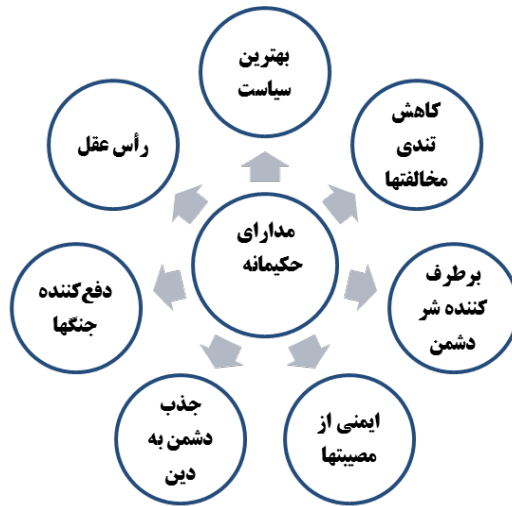
افشای تظاهر در عین مدارا با متظاهر	تربیت شاگردان به منظور بصیرت افزایی بلندمدت (C۱۵)	تربیت شاگردان از برنامه های بلندمدت امام برای مواجهه با تظاهر است. شاگردان ایشان هر کدام در منطقه خود با جهاد علمی خود باعث بالا رفتن سطح معرفت مردم می شدند. شیخ طوسی در کتاب رجال در ذیل عنوان «اصحاب امام رضا» اسامی حدود ۳۲۰ نفر از اصحاب و راویان ایشان را ذکر کرده است (طوسی، ۱۳۷۳: ۳۵۱-۳۷۰). امام رضا (علیه السلام) ضمن معرفی و تکریم این افراد، مردم را در امور دینی به مراجعه به آن ها سفارش می کردند. از جمله امام در پاسخ به اینکه هنگام دسترسی نداشتن به ایشان در مسائل دینی به چه کسی رجوع کنند؟ آن ها را به زکریا بن آدم و یونس بن عبدالرحمان ارجاع دادند. امام رضا (علیه السلام) یونس بن عبدالرحمان را فردی ثقه معرفی کرده و بهشت را برای او ضمانت کردند و او را «سلمان زمانه» نامیدند. فضل بن شاذان که خود از اصحاب خاص امام رضا (علیه السلام) است در مورد او می گوید بعد از سلمان فارسی در اسلام کسی فقیه تر از یونس بن عبدالرحمان نیست. همچنین درباره او گفته علم ائمه (علیهم السلام) به چهار نفر منتهی شده که یکی از آن ها یونس بن عبدالرحمان است (کشی، ۱۴۰۹ق: ۴۸۴-۴۹۰ و ۵۹۵).
خیرخواهی و رعایت مصلحت	دوری از متظاهر به منظور مصلحت او (D۱)	امام بعد از مراسم ولایت عهدی به مأمون گفت: «ای امیر اخلاص با تو لازم و واجب است و غش و دورویی سزاوار مومن نیست. رأی صواب درباره شما این است که من و فضل بن سهل را از خویش دور سازی تا امرت سامان یابد» (ابن بابویه، ۱۳۸۷، ج ۲: ۳۲۶).
	خیرخواهی نسبت به حکومت مأمون (افشای خیانت فضل بن سهل) (D۲)	مأمون نسبت به فضل بن سهل اطمینان زیادی داشت و اختیارات زیادی به او واگذار کرده بود. تا جایی که علیه مأمون توطئه ای را مهیا کرد. فضل و هشام بن ابراهیم یک روز پیش امام رضا (علیه السلام) آمدند و در جلسه خصوصی به حضرت عرض کردند ما در نظر داریم مأمون را کشته و حکومت را به شما بدهیم تا حق به جای اصلی آن بازگردد. امام این پیشنهاد خائنانه او را گوش نداد و به آن ها اعتنایی نکرد و در جلسه ای مأمون را از نقشه آنها مطلع کرد و توصیه کرد که مواظب فضل باشد. مأمون بعد از بررسی متوجه شد حق با امام است (ابن بابویه، ۱۳۸۷، ج ۲: ۳۸۱-۳۸۳).

رایت‌خواهی و رایت‌مصلحت	ارائه مشورت برای تقویت قوام نظام (D۳)	امام خطاب به مأمون فرمود در رعایت اَمّت پیامبر و تکلیفی که خدا بر عهده تو قرار داده، بترس. سرزمین‌هایی که تحت حکومت تو است به دلیل بی‌توجهی تو به مردم ضایع شده است. والیان تو بر خلاف آنچه خدا فرموده بر مردم حکومت می‌کنند و تو به کلی از حال مردم در مدینه غافل هستی. مهاجرین و انصار در آنجا مورد ستم واقع می‌شوند و حقوقشان رعایت نمی‌شود و فریادرسی ندارند. و تو هم از اوضاع آن‌ها بی‌اطلاعی. مردم مظلوم آن سرزمین‌ها از نفقه و مخارج خود ناتوانند و کسی را هم پیدا نمی‌کنند که به او مراجعه کنند و دستشان به تو که حاکم مسلمین هستی نمی‌رسد. به وضعیت مسلمانان رسیدگی کن و به مرکز نبوت بازگرد. از این منطقه خارج شو و در سرزمین پدران و اجدادت برگرد. مأمون بعد از این صحبت‌ها بر طبق نظر امام رضا مرکز حکومت را به عراق منتقل کرد (همان: ۳۶۴-۳۶۵).
	رعایت مصلحت مسلمین (D۴)	
رعایت اصول اسلامی	رعایت اخلاق اسلامی در برابر متظاهر (E۱)	یاسر خادم امام: «یک روز ما در خدمت آن جناب بودیم که صدای در که میان خانه ایشان و مأمون بود آمد. هنگامی که مأمون وارد شد، حضرت خواست بر خیزد و احترام کند؛ مأمون او را به حق پیامبر قسم داد که برنخیزد...» (همان: ۳۶۳).
	حفظ عزت در برابر متظاهر (E۲)	مأمون گاهی به سبب اینکه امام را ولی عهد خود قرار داده بر ایشان منت می‌گذاشت (همان: ۳۲۴)، اما ایشان در موضعی عزتمندانه خطاب به مأمون می‌فرمود: «هیچ‌گاه فکر خلافت را در سر نپرورانده‌ام. من در مدینه بودم و با همان چهارپای سواری خود در کوچه‌های آن رفت و آمد می‌کردم و مردم حاجیشان را از من می‌خواستند و آنچه در توانم بود اجابت می‌کردم. نامه‌های من در شرق و غرب خوانده می‌شد و در شهرها نافذ بود و در آن شهر هیچ کس به اندازه من عزت نداشت و شما بر من چیزی نیفزودی» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۸: ۱۵۱).
	عمل بر اساس مشیت خداوند (E۳)	۱. وقتی امام به تصویر دو شیر امر کردند که حمید بن مهران بخوردند مأمون با دیدن این منظره، از هوش رفت. وقتی حالت طبیعی یافت، به امام گفت: حکومت از آن جد شما است و بعد از ایشان نیز شما شایسته آن هستید. اگر می‌خواهید من از خلافت کنار می‌روم و آن را به شما تحویل می‌دهم؟ امام رضا (علیه‌السلام) فرمود: «اگر چنین چیزی می‌خواستم تو را مهلت نمی‌دادم و از تو تمنا و خواهش نمی‌کردم، بلکه از خدای خود می‌خواستم، زیرا خداوند اطاعت سایر مخلوقات خود را به ما عطا کرده است؛ ولی خداوند تعالی در این عمل، مصلحتی دارد و من را امر فرموده که اعتراضی بر تو نداشته باشم» (ابن بابویه، ۱۳۸۷، ج ۲: ۳۹۴-۳۹۵).

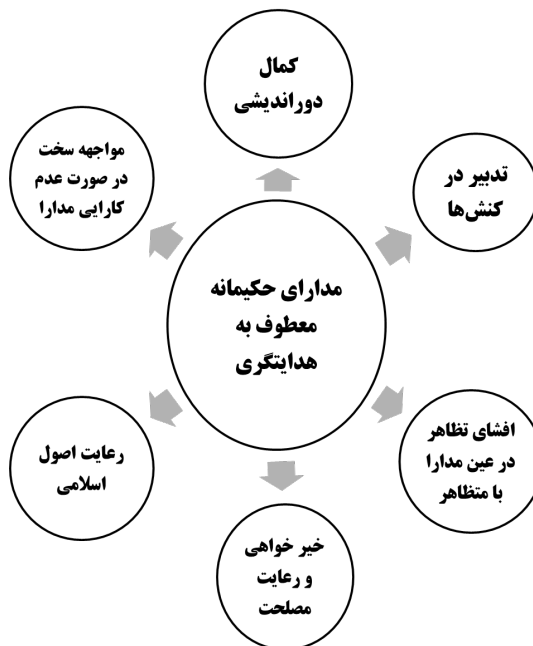
رعایت اصول اسلامی	عمل بر اساس مشیت خداوند (E۳)	۲. همچنین امام وقتی برخی از یاران نشان نسبت به بحث و مناظراتی که مأمون در مقام دفاع از ولایت امام علی انجام می داد دچار شبهه شده بودند، این گونه فرمودند: «فریب این گونه کارهای مأمون را نخورید. به خدا سوگند جز او قاتل من نیست، ولیکن من چاره ای جز صبر و شکیبایی ندارم تا اینکه مدت عمرم به سر آید» (همان: ۴۳۳)
مواجهه سخت در صورت عدم کارایی مدارا	استفاده از القاب و صفات منفی برای مأمون (F۱)	ابوصلت هروی: از امام رضا پرسیدم چه کسی شما را به قتل می رساند؟ فرمود: «بدترین خلق خدا در زمان من مرا با خوراندن زهر می کشد.» (همان، ۱۳۷۶: ۶۳) امام در روز قبل از شهادت خود، در نقلی مأمون را «طاغی» نامید و چگونگی شهادت خود را با جزئیات برای هرثمه بیان می کند: «اکنون زمان مرگ من رسیده این مرد ستمکار (مأمون) قصد آن کرده است که مرا با انگور و انار مسموم سازد...» (همان: ۶۰۳) امام رضا در روز قبل از شهادت خود به اباصلت فرمود: «فردا من پیش این فاجر می روم» (همان: ۵۹۴)
	نفرتین مأمون (F۲)	امام بعد از اینکه مأمون مجالس درس ایشان را تعطیل کرد و حضرت را احضار و به ایشان سخنان درشتی گفت، دو رکعت نماز خواند و در قنوت نماز این گونه مأمون را نفرین کرد: «... و انتقام گیر از آن کس که بر من ستم روا داشته و مرا سبک ساخته و پیروان مرا از در خانه من رانده است، تلخی خواری و خفت را به او بیچشان چونان که او به من چشانیده است و وی را از درگاه رحمت و کرمات دور ساز آنچنان که چرک و پلیدی و آلودگی دور ریخته و زوده می شود» (همان: ۳۹۹-۴۰۲)
	تهدید متظاهر (F۳)	بعد از شهادت ایشان مأمون قصد داشت بدن امام را غسل دهد و امام در زمان حیاتشان در اخبار غیبی درباره مراسم تدفین خود به هرثمه فرموده بود اگر مأمون خواست بدن مرا غسل دهد به او بگو: «اگر بخواهی این کار را بکنی عذاب الیمی که قرار است مدتی بعد بر تو نازل شود به جلو افتاده و به زودی به تو می رسد و او از تو پذیرفته و دست از این کار بر می دارد» (همان: ۶۰۳)
	استفاده از قوه قهریه (F۴)	ماجرای خورده شدن حمیدبن مهران توسط دو عکس شیر به امر امام رضا علیه السلام

مواجهه سخت در صورت عدم کارایی مدارا	تهدید مأمون با بهره گیری از کرامت‌ها و اخبار غیبی (F۵)	هرثمه جزئیات پیدایش قبر از قبل آماده شده و تدفین امام را برای مأمون توضیح می‌دهد، تا اینکه در انتها مأمون در خلوت به هرثمه می‌گوید: «ای هرثمه آیا غیر از این به تو در پنهانی چیزی گفت؟ گفتیم: حکایت انگور و انار را به من خبر داد. در این هنگام رنگ مأمون تغییر کرد و رنگ برنگ می‌شد؛ گاهی زرد و گاهی سرخ و گاهی تیره می‌گشت، سپس غش کرد و بیهوش شد و در آن حال می‌گفت: وای بر مأمون از خدا و رسول! وای بر مأمون از علی بن ابی‌طالب... وای بر مأمون از علی بن موسی الرضا به خدا سوگند این خسران مبین است! و این کلمات را مکرر می‌گفت...» (همان: ۵۹۲-۶۱۳)
-------------------------------------	--	---

مضمون فراگیر	مضامین سازمان دهنده	مضامین پایه
مدارای حکیمانه معطوف به هدایتگری	مدارا کمال دورانداشی	A۴, A۳, A۲, A۱
	تدبیر در کنش‌ها	B۱۲, B۱۱, B۱۰, B۹, B۸, B۷, B۶, B۵, B۴, B۳, B۲, B۱ B۱۳,
	افشای تظاهر در عین مدارا با متظاهر	C۱۲, C۱۱, C۱۰, C۹, C۸, C۷, C۶, C۵, C۴, C۳, C۲, C۱ C۱۵, C۱۴, C۱۳
	خیر خواهی و رعایت مصلحت	D۴, D۳, D۲, D۱
	رعایت اصول اسلامی	E۳, E۲, E۱
	مواجهه سخت در صورت عدم کارایی مدارا	F۵, F۴, F۳, F۲, F۱

نمودار ۱: ویژگی‌های مدارای حکیمانه مبتنی بر احادیث

نمودار ۲: الگوی مواجهه با تظاهر مبتنی بر سیره امام رضا (عليه السلام)

۴-۱. تبیین الگو: مَدارای حکیمانه معطوف به هدایت‌گری

تأمل در کنش‌های امام رضا (علیه السلام) نشان می‌دهد در پس آن‌ها تدبیر وجود دارد که این نکته هم در معنای مدارا به آن اشاره شده و هم در معنای حکمت نهفته است. همین امر انتخاب «مدارای حکیمانه» را در تبیین سلوک ارتباطی ایشان در برابر شخصیت متظاهر مأمون موجه می‌کند. مدارا با متظاهر باید حکیمانه باشد؛ صفت حکیمانه روح حاکم بر مدارا در این مواجهه است. در واقع همچنان که انسان متظاهر زیرکانه تظاهر خود را می‌پوشاند، در مواجهه با او باید حکیمانه و مدبرانه رفتار کرد. حکمت یعنی قرار دادن هر چیز به جای خود؛ چه بسا رفتاری نسنجیده در مواجهه با او جامعه را ملتهب و پیامدهای ناگواری ایجاد کند. مدارای حکیمانه به این معناست که ضمن تعامل با متظاهر در پیشبرد امور جامعه، مجموعه کنش‌هایی در مواجهه با او انجام گیرد که به تدریج اذهان عمومی را با حقیقت اهداف و جنبه متظاهران کنش‌های او آشنا کند. مدارای حکیمانه اقتضا می‌کند در شرایطی با ایجاز و کنایه و در موقعیت دیگری با صراحت درباره چالش‌های ناشی از تظاهر او موضع‌گیری شود و در شرایط دیگر برای حفظ مصالح مردم از او حمایت شود؛ بنابراین در مواجهه با انسان متظاهر، مدارا به معنای رویکرد انفعالی نیست. در واقع مدارا و تحمل نسبت به شخص متظاهر است نه تظاهر او. این مدارا در عین حال معطوف به هدایت انسان متظاهر و عموم مردم است. هدایت اولاً ناظر به شخص متظاهر است تا با بیدار کردن فطرت درونی و دینی او، صداقت را جایگزین تظاهر کند؛ البته در صورتی که وی به ندای فطرت خود گوش و تغییر رفتار دهد و ثانیاً برای هدایت توده مردم و جلوگیری از فریب آن‌ها نسبت به تظاهر پیچیده‌ای است که انسان متظاهر ایجاد کرده است.

۵. نتیجه‌گیری

دقت در معنای لغوی مدارا و همچنین روایات و سیره معصومین (علیهم السلام) نشان می‌دهد «اصل اولی» در ارتباط با متظاهر بر پایه مدارا با او استوار است؛ اما اگر این اصل، کارساز نبود، نوبت به «اصل دوم» که همان شدت عمل است می‌رسد. مدارای حکیمانه کنش خردمندانه‌ای است که برای رسیدن به اهداف بلندمدت انجام می‌شود. مدارا در بخشی از روایات به مثابه یک فضیلت اخلاقی مطرح شده است و به نوعی خاستگاه اخلاقی تربیتی دارد؛ اما در این پژوهش، مدارا نه صرفاً به مثابه یک فضیلت اخلاقی، بلکه خوانشی ارتباطی از آن مدنظر بود که در تعاملات اجتماعی در سطح کلان می‌تواند و باید به عنوان یک اصل ارتباطی مدنظر قرار گیرد. تأمل در روایات و سیره امام رضا (علیه السلام) نشان می‌دهد مواجهه با تظاهر از جنس سخت و خشن نیست. به

بیان دیگر در مواجهه با انسان متظاهر، حذف فیزیکی و ترور جایگاهی ندارد، بلکه نوع مواجهه باید «مواجهه فرهنگی» باشد. صفت «فرهنگی»، دیگری‌های متصور در نحوه مواجهه با متظاهر را نفی می‌کند. به بیان دیگر، رویکرد غالب در این مواجهه «نظامی امنیتی» نبوده، بلکه باید «فرهنگی انتقادی» باشد. صفت حکمت در مدارای حکیمانه، گویای این است که امام رضا (علیه السلام) در مواجهه با انسان متظاهر رویکرد فعالانه‌ای را انتخاب کردند و با کنش‌های توأم با دوراندیشی در عین توجه به مصالح کلی جامعه و با رعایت اصول اخلاقی و اسلامی به افشای تظاهر پرداختند. چه بسا در برهه‌ای به جهت رعایت مصالح بالاتر و رعایت قاعده عقلی «اهم و مهم»، نباید به افشای ماهیت حقیقی متظاهر اقدام کرد تا از هرج و مرج و اختلاف در افکار عمومی جلوگیری کرد. در این مقاله با تحلیل مضمون کنش‌های زبانی و غیرزبانی امام رضا (علیه السلام) ۴۴ مضمون پایه، ۶ مضمون سازمان‌دهنده و یک مضمون فراگیر به دست آمد. «مدارا کمال دوراندیشی»، «تدبیر در کنش‌ها»، «افشای تظاهر در عین مدارا با متظاهر»، «خیرخواهی و رعایت مصلحت»، «رعایت اصول اسلامی» و «مواجهه سخت در صورت عدم کارایی مدارا»، ۶ مضمون سازمان‌دهنده هستند که در ذیل مدارای حکیمانه به عنوان مضمون فراگیر قرار می‌گیرند.

اتخاذ راهبرد مدارای حکیمانه توسط امام در ارتباط با مأمون در شرایطی است که ایشان چاره‌ای جز مدارا نداشتند؛ زیرا مأمون به حسب ظاهر، به عنوان خلیفه در منصب بالاتری نسبت به امام قرار داشت و طبق حدیثی که بیان شد در این شرایط امام چاره‌ای جز مدارا با او ندارد. این راهبرد طبق احادیث، بهترین سیاست و نشانه انسان عاقل و حکیم است و کمال دوراندیشی امام را نشان می‌دهد. مأمون از بدترین افراد محسوب می‌شود؛ چرا که طبق حدیث بدترین افراد کسی است که انسان را مجبور به مدارا کردن کند و او امام را در شرایطی قرار داد که مجبور به مدارای با وی شود. مدارا با مأمون پیامدهای مثبتی نیز در برداشت و تندی مخالفت او را کم کرد. امام در مواردی که مدارا به جای داروی شفا بخش، خود به بیماری تبدیل می‌شد، برخورد تند را جایگزین مدارا کردند. مدارا همچنان که از سیره امام رضا (علیه السلام) نیز استفاده می‌شود به معنای همسویی با مخالفان نیست، بلکه سلوک ارتباطی است که برای تأمین مصالح عالی نظام اسلامی در سطح کلان باید مدنظر قرار گیرد. نکته حائز اهمیت که نشان‌دهنده تفاوت رویکرد اسلامی با رویکردهای غیر اسلامی است در این است که امام نه تنها برای حفظ مصلحت عامه بلکه حتی برای حفظ مصلحت حکومت مأمون که حاکم جامعه محسوب می‌شود از خیرخواهی دریغ نمی‌کند و این وجه متمایز منظر اسلامی و غیراسلامی در عرصه سیاست است. سیاست‌بازان از هر فرصتی برای کنارزدن رقیب خود استفاده می‌کنند؛ اما امام با رویکرد صادقانه، خیرخواه دشمن خود است. نتیجه مدارای حکیمانه امام در مواجهه با مأمون، باعث حفظ امنیت خود

و شیعیان از شر مأمون شد. اگر ایشان در مذاکرات ولایت‌عهدی در نهایت بر موضع عدم قبول خود پابرجا می‌ماندند در همان ابتدا توسط مأمون به شهادت رسیده و منافع زیادی که در طول دوران ولایت‌عهدی با حضور امام برای شیعیان و جامعه اسلامی به دست آمد از بین می‌رفت. در یک جمله می‌توان راهبرد مواجهه امام رضا (علیه السلام) با مأمون را «مدارای حکیمانه» نامید. پیشنهاد می‌شود سازوکار و چگونگی تحقق مدارای حکیمانه برای مواجهه با تظاهر در جامعه امروز در مقاله دیگری بررسی شود.

منابع و مأخذ

قرآن کریم.

- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۳۷۶). *الأمالی*. ترجمه محمدباقر کمره‌ای. تهران: کتابچی.
- _____. (۱۳۸۷). *عیون اخبار الرضا*. ترجمه حمیدرضا مستفید و علی اکبر غفاری. تهران، دارالکتب الاسلامیه.
- _____. (۱۴۱۳ق). *من لا یحضره الفقیه*. مصحح: علی اکبر غفاری. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- ابن فارس، احمد بن فارس. (۱۴۰۴ق). *معجم مقاییس اللغة*. ج ۲. قم: مکتب الاعلام الاسلامی.
- ابن شعبه حرانی، حسن بن علی. (۱۴۰۴ق). *تحف العقول عن آل الرسول*. مصحح: علی اکبر غفاری. قم: جامعه مدرسین.
- ابن منظور، محمد بن مکرم. (۱۴۱۴ق). *لسان العرب*. بیروت: دار صادر.
- اربلی، علی بن عیسی. (۱۳۸۲). *کشف الغمة فی معرفة الأئمة*. ترجمه و شرح علی بن حسین زواره‌ای. تهران: انتشارات اسلامیة.
- افتخاری، اصغر؛ کاظمی، سید محمد صادق. (۱۳۹۶). «مدل اقناع افکار عمومی در قرآن؛ مطالعه موردی مواجهه با منافقین». *پژوهش‌های راهبردی سیاست*. سال ششم. ش ۲۲ (پیاپی ۵۲). صص ۹-۳۹.
- انواری، محمدرضا. (۱۴۰۱). «الگوی مواجهه امام رضا (علیه السلام) با کنش‌های متظاهران مأمون». *فرهنگ رضوی*. سال ۱۰. ش ۳۸. صص ۹-۳۷.
- التفسیر المنسوب إلى الإمام الحسن العسکری (علیه السلام)* (۱۴۰۹ق). قم: مدرسه الإمام المهدي.
- جرجانی، علی بن محمد. (۱۹۷۸). *کتاب التعریفات*. چاپ افست بیروت.
- حویزی، عبدعلی. (۱۴۱۵ق). *تفسیر نور الثقلین*. محقق / مصحح: هاشم رسولی محلاتی. قم: اسماعیلیان.
- خان محمدی، کریم؛ انواری، محمدرضا. (۱۳۹۹). «تحلیل کنش‌های متظاهران مأمون در مواجهه با امام رضا (علیه السلام)». *تاریخ اسلام*. ش ۸۳. سال ۲۱. صص ۱۶۷-۲۰۴.
- خوانساری، جمال الدین محمد. (۱۳۶۶). *شرح غرر الحکم و درر الکلم*. مصحح جلال الدین حسینی ارموی. تهران: دانشگاه تهران.
- دانش، محمد قدیر. (۱۳۸۷). «رسول خدا و استراتژی ایشان در برابر خط نفاق». *معرفت*. سال ۱۷. ش ۱۲۹. صص ۱۱-۲۴.
- دهخدا، علی اکبر. (۱۳۸۵). *فرهنگ متوسط دهخدا*. زیر نظر دکتر سیدجعفر شهیدی. تهران: دانشگاه تهران.
- ریتزر، جورج. (۱۳۹۲). *مبانی نظریه جامعه‌شناختی معاصر و ریشه‌های کلاسیک آن*. ترجمه شهناز مسمی‌پرست. تهران: نشر ثالث.

- صدر، سیدمحمد باقر. (۱۴۲۸ق). *المدرسة القرآنية*. قم: مرکز الابحاث و الدراسات التخصصیه للشهید صدر.
- طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۶۰). *مجمع البیان*. ترجمه جمعی از مترجمان. تهران: انتشارات فراهانی.
- طبرسی، علی بن حسن. (۱۳۸۵ق). *مشکاة الأنوار فی غرر الأخبار*. نجف: المكتبة الحیدریة.
- طریحی، فخرالدین بن محمد. (۱۳۷۵). *مجمع البحرین*. مصحح: احمد حسینی اشکوری. تهران: مرتضوی.
- عابدی جعفری، حسن و دیگران. (۱۳۹۰). «تحلیل مضمون و شبکه مضامین: روشی ساده و کارآمد برای تبیین الگوهای موجود در داده های کیفی». *اندیشه راهبردی مدیریت*. ش ۱۰. صص ۱۵۱-۱۹۸.
- علی احمدی، علیرضا؛ رحیمی وردوق، بتول. (۱۳۹۸). *روش شناسی ترکیب و یکپارچه سازی نتایج مطالعات کمی/ کیفی و تولید دانش تفسیری*. تهران: تولید دانش.
- عمید، حسن. (۱۳۳۶). *فرهنگ فارسی عمید*. تهران: امیرکبیر.
- فراهیدی، خلیل بن أحمد. (۱۴۰۹ق). *کتاب العین*. قم: هجرت.
- قرشی بنابی، علی اکبر. (۱۴۱۲ق). *قاموس قرآن*. ج ۳. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۰۷ق). *اصول الکافی*. مصحح: علی اکبر غفاری و محمد آخوندی. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- مجلسی، محمد باقر. (۱۴۰۳ق). *بحار الانوار الجامعه لدرر أخبار الأئمة الأطهار*. بیروت: مؤسسه الوفاء.
- مصطفوی، حسن. (۱۳۶۸). *التحقیق فی کلمات القرآن الکریم*. ج ۵. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- معین، محمد. (۱۳۶۰). *فرهنگ فارسی*. ج ۱. تهران: امیرکبیر.
- واعظی، احمد. (۱۳۸۰). *درآمدی بر هرمنوتیک*. تهران: مؤسسه فرهنگی دانش و اندیشه معاصر.
- _____ (۱۳۹۰). *نظریه تفسیر متن*. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

References

Holy Qur'an

- Aabedi Jafari, Hassan, et al. (2011). "Content Analysis and Network of Themes: A Simple and Effective Method for Explaining Patterns in Qualitative Data," *Strategic Management Thought*, Issue 10, pp. 151-198. [In persian].
- Ali Ahmadi, Alireza; Rahimi Vardook, Batool. (2019). *Methodology of Combining and Integrating Qualitative/Quantitative Study Results and Producing Interpretive Knowledge*. Tehran: Knowledge Production. [In persian].
- Amid, Hassan. (1957). *Farhang Farsi Amid*. Tehran: Amir Kabir. [In persian].
- Anwari, Mohammad Reza. (2022). "Imam Reza's Approach to Maimon's Overt Actions," *Rahy Iranian Journal*, 10th year, No. 38, pp. 37-49. [In persian].
- Arbali, Ali ibn Aisa. (1963). *Kashf al-Ghumma fi Ma'rifat al-A'imma*. Translated and annotated by Ali ibn Husayn Zowra'i. 3 volumes. Tehran: Islamic Publications. [In persian].

- Boyatzis, R. E. (1998), *Transforming qualitative information: thematic analysis and code development*, Sage.
- Danesh, M. G. (2008). The Prophet of God and His Strategy against the Line of Hypocrisy. *Ma'refat (Knowledge)*, 17(129), pp. 11-24. [In persian].
- Dehkhoda, Ali Akbar. (2006). *Dehkhoda's Intermediate Dictionary*, 2 volumes. Edited by Dr. Seyed Jafar Shouidi. Tehran: University of Tehran. [In persian].
- Eftekhari, A., & Kazemi, S. M. S. (2017). A Model of Public Opinion Persuasion in the Quran; A Case Study of Dealing with Hypocrites. *Quarterly Journal of Strategic Policy Research*, 6(22) [Continuous Issue 52], pp. 9-39. [In persian].
- Farahidi, Khalil ibn Ahmad. (1990). *Kitab al-'Ayn*. 9 volumes. Qom: Hijrat. [In arabic].
- Harani, Hassan ibn Ali. (1984). *Tuhaf al-'Uqul an 'Aal al-Rasul*. Corrector: Ali Akbar Ghaffari. Qom: Islamic Seminary. [In persian].
- Hassan ibn Ali (the Eleventh Imam). (1989). *Al-Tafsir al-Mansub ila al-Imam al-Hassan al-Askari*. Qom: Imam Mahdi School. [In arabic].
- Hawizi, Abd-Ali. (1994). *Nour al-Thaqalayn*. Corrector/Editor: Hashem Rasouli Mahallati. 5 volumes. Qom: Ismailiyan. [In persian].
- Ibn Babuwayh, Muhammad ibn Ali. (1997). *Al-Amaali*. Translated by Mohammad Bagher Kamarayi. Tehran: Ketabchi. [In persian].
- , (2008). *Uyun Akhbar al-Reza*, Vols. 1 and 2. Translation by Hamid Reza Mostafid and Ali Akbar Ghaffari. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiya. [In persian].
- , (1992). *Man La Yahduruhu al-Faqih*. Corrected by Ali Akbar Ghaffari. Qom: Islamic Publications Office affiliated with the Seminary. [In persian].
- Ibn Fares, Ahmad ibn Fares. (1984). *Dictionary of Language Measures*, Vol. 2. Qom: Islamic Media Foundation. [In arabic].
- Ibn Manzur, Muhammad ibn Makram. (1994). *Lisan al-Arab*. Beirut: Dar Sader. [In arabic].
- Jorjani, Ali ibn Muhammad. (1978). *Al-Ta'rifat*. Beirut: Reprint. [In arabic].
- Khanmohammadi, Karim, and Anwari, Mohammad Reza. (2020). "Analysis of Maimon's Overt Actions in Encounter with Imam Reza," *Islamic History Quarterly*, Issue 83, 21st year, pp. 167-204. [In persian].
- Khawansari, Jamal al-Din Muhammad. (1987). *Commentary on Ghurar al-Hikam wal Durar al-Kalim*, Corrected by Jala' al-Din Husayni Ermount. 7 volumes. Tehran: Tehran University. [In persian].
- Kulai, Muhammad ibn Yaqoub. (2008). *Usul al-Kafi*. Corrected by Ali Akbar Ghaffari and Muhammad Akhundi. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiya. [In arabic].
- Majlisi, Muhammad Baqir. (1983). *Bihar al-Anwar al-Jami' li-Durar Akhbar al-A'imma al-Athar*. Beirut: Wafa Foundation. [In arabic].
- Moein, Mohammad. (1981). *Farhang-e-Farsi Moein*. Tehran: Amir Kabir. [In persian].
- Mostafavi, Hasan. (1989). *Al-Tahqiq fi Kalimat al-Qur'an al-Karim*. Vol. 5. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance. [In persian].
- Qurashi, Bnabi Ali Akbar. (1991). *Qamus al-Qur'an*, Vol. 3. Tehran: Dar Al-Kutub al-Islamiya. [In arabic].

Ritzer, George. (2013). *Foundations of Contemporary Sociological Theory and Its Classical Roots*, translated by Shahnaz Masmipour. Tehran: Nashr Taleh. [In persian].

Sadr, Seyed Mohammad Baqer. (2007). *Al-Madrasa al-Quraniya*. Qom: Center for Research and Specialized Studies of martyrs Sadr. [In arabic].

Tabarsi, Ali ibn Hassan. (2006). *Mishkat al-Anwar fi Gharar al-Akhbar*. Najaf: Al-Haidariyah Library. [In arabic].

Tabarsi, Fadl ibn Hassan. (1960). *Translation of Majma' al-Bayan*. A group of translators. Tehran: Farahani Publications. [In persian].

Tarihi, Fakhr al-Din ibn Muhammad. (1975). *Majma' al-Bahrain*. Corrected by Ahmad Hosseinie Ashkouri. 6 volumes. Tehran: Mortezaei. [In persian].

Vaezi, Ahmad. (2001). *Introduction to Hermeneutics*. Tehran: Institute for Cultural Studies and Education. [In persian].

-----, (2011). *Theory of Text Interpretation*, Qom: Research Institute of Qom Seminary and University. [In persian].